

تأملی در مفهوم و جایگاه دولت الکترونیک و ارتباطسنجی آن با وضعیت محیط زیست تهران

محمد زرشکی^۱

چکیده

امروزه انجام پژوهش‌های میان‌رشته‌ای به ضرورتی انکارناپذیر در فرایند توسعه دانش و تجربه بشری تبدیل شده است. در گذشته‌های نه‌چندان دور، بخش زیادی از توان و ظرفیت علمی پژوهشگران و نهادهای پژوهشی، صرف انجام پژوهش‌های درون‌رشته‌ای می‌شد، اما در دهه‌های اخیر، نشانه‌هایی در حال ظهور است که به‌خوبی بیانگر فرایند روبه‌رشد پژوهش‌های تلفیقی، به‌ویژه مطالعات میان‌رشته‌ای است. دانش حقوق نیز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و شناخته‌شده‌ترین علوم بشری، از این روند مستثنا نبوده است. پس از حقوق مدنی و سیاسی [حقوق آزادی] و حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی [حقوق برابری]، حقوق همبستگی [حقوق برادری]، سومین نسل حقوق بشر به‌شمار می‌آید. حق بر محیط زیست، توسعه‌یافته‌ترین شاخه حقوق همبستگی بوده و تاکنون در قانون اساسی بیش از چهل کشور از جمله ایران - به رسمیت شناخته شده است. این نسل از حقوق بشر، ضمن داشتن ویژگی‌های دو نسل گذشته، بدون مشارکت همه افراد، دولت، نهادهای دولتی و خصوصی، و جامعه بین‌المللی نمی‌تواند تحقق یابد. البته گفتنی است که در قانون اساسی ایران، به‌صراحت به حق بر محیط زیست اشاره نشده است و اصل مرتبط با آن (اصل پنجاهم) در فصل چهارم قانون اساسی (اقتصاد و امور مالی) گنجانده شده است. البته بهتر بود این اصل در چارچوب فصل سوم قانون اساسی (حقوق ملت) مقرر می‌شد و در همین راستا، به‌صراحت، در کنار سایر اصول حقوق ملت، به‌عنوان یک حق برای مردم به آن اشاره می‌شد. دولت الکترونیک می‌تواند به‌عنوان راهبردی آینده‌نگر و جامع، با شناخت روابط بین انسان‌ها و محیط زیست و بین اجزای محیط زیست با یکدیگر، به بهبود این روابط و تضمین حق بر محیط زیست سالم کمک کند. روش گردآوری داده‌های پژوهش حاضر، کتابخانه‌ای است و برای بررسی داده‌ها نیز از روش توصیفی-تحلیلی و کاربردی استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: حق بر محیط زیست سالم، دولت الکترونیک، مطالعات میان‌رشته‌ای،

دورکاری، قانون اساسی

Mohammad.zereshki@yahoo.com

– استادیار گروه حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد پردیس

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۲۳

فصلنامه راهبرد اجتماعی - فرهنگی، سال نهم، شماره سی و چهارم، بهار ۱۳۹۹، صص ۱۶۹-۱۴۳

مقدمه

یکی از معضلات کشورهای جهان سوم، از جمله ایران، تراکم بالای جمعیت و تمرکز امکانات در شهرهای بزرگ (به ویژه تهران) و شکل‌گیری پدیده نخست‌شهری و از بین رفتن نظام متعادل سلسله‌مراتب شهری است که این امر به نوعی نتیجه تمرکز سیاسی-اداری و اقتصادی، علمی، بهداشتی-درمانی، اجتماعی، فرهنگی، و... است که باعث معضلاتی همچون آلودگی‌های زیست‌محیطی، نقض حقوق شهروندان در دستیابی به محیط زیست سالم، عدم تعادل در پخش امکانات و تسهیلات مختلف در پهنه سرزمینی، و بی‌توجهی به توانمندی شهرهای کوچک و میانی می‌شود. تهران، بزرگ‌ترین شهر غرب آسیا است و روزانه دست‌کم ۱۴ میلیون نفر جمعیت شناور درون و برون‌شهری دارد و با شهرهای مجاور خود که رشد شتابان و بزرگی‌شان را به دلیل همجواری با تهران پذیرا شده‌اند، به صورت یک مگاپلیس بزرگ درآمده است (خزایی، ۱۳۹۳: ۳۶۰). جمعیت حدوداً ۱۴ میلیون نفری برای یک شهر با امکانات ۵ میلیون نفر (به لحاظ منابع آبی و ذخایر مادی)، از نظر جمعیت‌شناسان، نقطه انفجار به‌شمار می‌آید و سبب ایجاد چالش‌های سیاسی (کاهش شأن و منزلت پایتختی و نقش فرمانطقه‌ای و بین‌المللی تهران؛ جبران‌ناپذیری خسارت‌های ناشی از سوانح طبیعی و حوادث غیرمترقبه)، اقتصادی-زیربنایی (به هم خوردن تعادل اقتصادی، اجتماعی، و فضایی؛ کاهش سرانه امکانات و زیرساخت‌ها و کاهش دسترسی به امکانات رفاهی؛ تشدید معضلات حمل‌ونقل و ترافیک)، و زیست‌محیطی (ازدحام بیش‌ازاندازه جمعیت و آلودگی (هوا، آب، خاک، صوتی، و بصری) در مقصد شده

است. امروزه سرانه فضایی تهران به شدت کاهش یافته و بالاترین تراکم جمعیتی را به خود اختصاص داده است؛ یعنی ۹۶۹ نفر در کیلومتر مربع که در مقایسه با تراکم نسبی سطح ملی، یعنی ۴۶ نفر در کیلومتر مربع، بسیار زیاد است. به عبارت روشن تر، تراکم نسبی تهران، بیش از ۱۹ برابر میانگین کشوری است که بیانگر کاهش شدید سرانه فضایی برای سکونت و فعالیت در آن است (حافظنیا، ۱۳۹۵: ۱۴۲)؛ آمار و ارقامی که بر ایجاد وضعیت نابسامان زیست محیطی تهران بسیار تأثیرگذار هستند.

در سال‌های پیش و پس از انقلاب اسلامی، رگه‌هایی از سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، تصویب مقررات، و اجرای طرح‌های خاص در راستای مهار رشد شتابان جمعیتی تهران مشاهده شده است، ولی شواهد، حاکی از عدم کفایت و انسجام آن‌ها در جلوگیری یا مهار این رشد بوده و وجود بی‌عدالتی در رشد و توسعه مناطق دیگر کشور، همراه با بی‌برنامگی در مدیریت پایتخت، همگی باعث شده‌اند که امروز، شهر تهران و پایتخت کشور با چالش‌ها و مشکلات بسیار جدی و گاه خطرناکی روبه‌رو شود و به تدریج، استانداردهای یک شهر سالم را از دست بدهد.

گفتنی است، امروزه استفاده و برخورداری از محیط زیست سالم، یکی از حقوقی است که در قالب نسل سوم حقوق بشر متجلی شده است. نسل سوم حقوق بشر، به مجموعه حق‌هایی گفته می‌شود که مستقیم یا غیرمستقیم بر همه انسان‌ها و حتی نسل‌های آینده، تأثیر می‌گذارد و تحقق آن‌ها، سود همگان و نقض آن‌ها، زیان همگان را در پی خواهد داشت. این دسته از حقوق، به‌طور کامل، به هم وابسته و جدانشدنی هستند؛ برخورداری از آن‌ها، حق همه افراد و ملت‌ها و تلاش برای تحقق و دستیابی به آن‌ها نیز نوعی تکلیف و مسئولیت همگانی است. به این دسته از حقوق، حقوق همبستگی نیز گفته می‌شود؛ به این معنا که دستیابی به آن‌ها، نیازمند تلاش و تعامل جمعی همه بشریت است (بصیری و نجفی، ۱۳۸۹: ۳).

در دنیای مدرن، کاربرد فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در بخش

دولتی با هدف پیاده‌سازی کامل دولت الکترونیک، ضرورت گریزناپذیری است که نمی‌توان از پذیرش آن برای ارتقای نسل سوم حقوق بشر -به‌ویژه حق بر محیط زیست سالم- سر باز زد و در مقابل آن ایستادگی کرد، بلکه باید برای همگام شدن با تحولات دنیای پیرامون و تسهیل خدمات‌رسانی به شهروندان، از این الگو استقبال کنیم. در واقع، حرکت اداره‌های دولتی به‌سوی محیط دیجیتالی و فضای سایبر، مقتضای قرن بیست و یکم است که سرانجام، الگوی سنتی را که با این تحولات بیگانه است، به‌چالش می‌کشد و توجه ویژه به فناوری اطلاعات را ضروری می‌کند. افزون‌براین، دولت الکترونیک برای جامعه مزایای فراوانی دارد و با ارتقای سطح دسترسی شهروندان به خدمات دولتی، ضمن کاهش هزینه‌ها و افزایش کیفیت خدمات عمومی، شکاف میان دولت و شهروندان را کاهش داده و گامی به‌سوی تحقق حکمرانی خوب و شکوفایی ارزش‌های دموکراسی خواهد بود (محسن‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۱۲)، و مهم‌تر از همه اینکه می‌تواند گام مؤثری در راستای دستیابی آحاد بشر به محیط زیست سالم باشد. همچنین، اسناد جهانی و شناخته‌شده حقوق بشر (همچون اعلامیه جهانی حقوق بشر، میثاق حقوق مدنی و سیاسی، و میثاق حقوق اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی) به‌صورت تلویحی و ضمنی بر حق به محیط زیست سالم و لزوم حفاظت و صیانت از محیط زیست تأکید کرده‌اند (بصیری و نجفی، ۱۳۸۹: ۴).

افزون‌براین، حق بر محیط زیست، بازتاب‌دهنده ارزش‌های متعالی و پایه‌ای، همانند حق به حیات، حق به سلامتی، و حق به زندگی استاندارد است و با پیش‌نیازهای تداوم حیات نسل کنونی و همچنین نسل‌های آتی (از جمله توسعه پایدار) ارتباط تنگاتنگ و ارگانیکی دارد. حفظ انسان و تداوم حیات انسان در محیط امن و عاری از جنگ و خشونت، از اهداف و موضوعات موردنظر سازمان ملل متحد است. حمایت از بهسازی محیط زیست، به‌طور مستقیم از نیاز حیاتی حفظ زندگی انسان ناشی می‌شود تا کیفیت و شرایط آن را تأمین و پیش‌شرط‌های گریزناپذیر مراقبت از کرامت انسان و سعادت و توسعه شخصیت انسانی را تضمین کند (Pathak, 1992: 209). ناگفته پیداست که امروزه مهم‌ترین چالش پیش

روی کارگزاران بخش عمومی و دولتی، پاسخ‌گویی به خواسته‌ها و انتظارات در حال تغییر شهروندانی است که بخش عمومی، مشروعیت خود را از وجود آن‌ها کسب می‌کند و همچنین، با گسترش روزافزون علوم و نیز به‌کارگیری سریع اینترنت در تمام ابعاد زندگی انسان و به تبع آن، بالا رفتن سطح توقعات مردم از دولت‌ها، بحث‌های جدیدی برای پاسخ‌گویی بهتر، سریع‌تر، و دقیق‌تر به مردم مطرح شده است که یکی از آن‌ها، دولت الکترونیک است (قدمی و کوثر، ۱۳۹۲: ۱). اصل انطباق، به‌عنوان یکی از اصول مسلم حاکم بر خدمات عمومی، طرفدار نیروهای حاکم برای پیاده‌سازی دولت الکترونیک، به‌عنوان راهبردی کلیدی برای تضمین و ارتقای شرایط زیست‌محیطی در جوامع، است.

اکنون، با توجه به مطالب یادشده، می‌توان این پرسش را مطرح کرد که «آیا ارائه الکترونیکی خدمات در قالب حق متجلی است یا تکلیف؟» یا به عبارت روشن‌تر، «آیا دولت و سازمان‌های دولتی، مکلف به ارائه این نوع خدمات هستند یا مختارند در کنار ارائه خدمات حضوری، این خدمات را نیز ارائه کنند؟» مقاله حاضر درصدد ارتباطسنجی بین تحقق محیط زیست سالم و اعمال دولت الکترونیک است.

۱. تعریف دولت الکترونیک

دولت الکترونیک — که از اواخر دهه ۱۹۹۰ وارد ادبیات حقوقی شده است — در پی تغییر بنیادین در ساختار دولت و بخش عمومی است تا کارایی آن را ارتقا داده و به سرعت روند روبه‌رشد مدرنیته بیفزاید؛ رویکرد اصلاح‌گرایانه‌ای که نه تنها با افزایش کارایی و اثربخشی نظام اداری، از هزینه‌های دولت می‌کاهد، بلکه منجر به رضایت شهروندان شده و مشروعیت دولت را در پی خواهد داشت (محمدی، ۱۳۸۸: ۹)؛ مشروعیتی که متضمن پایبندی عملی به رعایت نسل‌های سه‌گانه حقوق بشر است. اجرای دولت الکترونیک توسط قوای حاکمه می‌تواند در پیاده‌سازی حق بر محیط زیست پاک و سالم برای شهروندان، نقش بسزایی داشته باشد. دولت الکترونیک عبارت است از: تعهد به استفاده از فناوری مناسب برای ارتقای ارتباطات دولت با شهروندان و سازمان‌های وابسته به دولت و به‌عبارتی،

گسترش دموکراسی، ارتقای شأن و منزلت انسان، حمایت از توسعه اقتصادی، توسعه عدالت اجتماعی، و بهبود کیفیت ارائه خدمات به مردم (بصیرت، ۱۳۹۱: ۳).

مفهوم دولت الکترونیک، حول محور شهروند معنا پیدا می‌کند؛ بنابراین، نباید به این موضوع تنها از منظر کاهش هزینه‌ها و افزایش کارایی پرداخت، بلکه باید بهبود زندگی شهروندان عادی را به‌عنوان یکی از اهداف اصلی این طرح در نظر گرفت. امروزه دولت الکترونیک، یکی از عناصر اصلی و اساسی اداره امور عمومی مدرن است. به همین دلیل، فعالیت و اقدامات دولت الکترونیک بایستی از طریق رسیدن به اهداف حکمرانی خوب سنجیده شود (مقیم‌ی و اعلائی اردکانی، ۱۳۸۸: ۵). این مهم را نباید از نظر دور داشت که حکمرانی الکترونیک، به استفاده مناسب از فناوری‌ها به‌منظور ارتقای روابط دولتی (داخلی و خارجی) در راستای مردم‌سالاری، تضمین نسل‌های سه‌گانه حقوق بشر از جمله حق بر محیط زیست سالم، حمایت از توسعه اقتصادی، و ترغیب عادلانه و اثربخش ارائه خدمات اشاره دارد^(۱) (sexena, 2005: 501).

۲. مبانی قانونی دولت الکترونیک

افزون بر مستندات و راهکارهایی که در قانون اساسی برای مدیریت شهری اصولی تهران وجود دارد، در قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی (قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، قانون مدیریت خدمات کشوری، سیاست‌های کلی نظام اداری، و...) راهکارهایی گنجانده شده است که در صورت عملیاتی شدن آن‌ها توسط قوه مجریه و چه بسا قوه قضائیه و دستگاه‌های زیرمجموعه آن‌ها، می‌توان بهبود وضعیت زیست محیطی پایتخت را کاملاً دست‌یافتنی دانست. با توجه به اینکه حدود ۴۰ سال از تصویب قانون اساسی و حدود ۳۰ سال از بازنگری در آن می‌گذرد، نمی‌توان به عدم تصریح برخی از این راهکارها (دولت الکترونیک) در این قانون خرده گرفت؛ راهکارهایی که حتی در برخی کشورهای مدرن نیز عمری کمتر از ۳۰ سال دارند؛ حال آنکه با وجود ارائه این راهکارهای قانونی در قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه و قانون مدیریت خدمات کشوری، از نهادهای ذی‌ربط

مجری در این حوزه انتظار می‌رود که این مصوبات را از متن قوانین وارد عرصه اجرا کنند، تا با اجرایی کردن آن‌ها بتوان گام‌های مثبتی در راستای ارتقای وضعیت محیط زیست تهران برداشت.

در قانون اساسی ایران نمی‌توان اصلی را یافت که به‌صراحت از دولت الکترونیک نام برده باشد، اما در بند ۱۳ اصل سوم (تأمین خودکفایی در علوم و فنون، صنعت، کشاورزی، امور نظامی، و...) و بند ۷ اصل چهل‌وسوم (استفاده از علوم و فنون و تربیت افراد ماهر به‌نسبت احتیاج برای توسعه و پیشرفت اقتصادی کشور) می‌توان به‌صورت ضمنی قائل به این مفهوم در قانون اساسی شد. درواقع، با یک تفسیر موسع از این دو بند قانون اساسی می‌توان مستند قانونی مرتبط با دولت الکترونیک در قانون اساسی را یافت.

باوجوداین، شاید بتوان گفت، نخستین اقدام سازمان‌یافته و فراگیر در زمینه تحقق دولت الکترونیک در ایران، طرح توسعه کاربری فناوری اطلاعات (تکفا) بود که در سال ۱۳۸۱ تدوین و تصویب شد^(۳). در اواخر همین سال نیز سند راهبردی توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات ملی توسط وزارت پست و تلگراف و تلفن منتشر شد که در آن، چشم‌انداز، راهبردها، سیاست‌ها، و برنامه‌های اجرایی توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات ملی تبیین شده است. البته افزون‌براین می‌توان به مستندات مرتبط با دولت الکترونیک در سیاست‌های کلی نظام اداری، قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، و قانون مدیریت خدمات کشوری نیز اشاره کرد که هر یک به‌تفصیل بررسی خواهند شد.

افزون بر این موارد، برنامه چهارم از هفت برنامه تحول در نظام اداری، به اصلاح فرایندها، روش‌های انجام کار، و توسعه فناوری اداری پرداخته است. در توجیه این برنامه گفته شده است که بهره‌مندی از فنونی مانند طراحی و تجزیه و تحلیل نظام‌ها و روش‌های انجام کار، بهبود نظام‌ها، فرایندها، و روش‌ها و همچنین، استفاده مناسب و به‌موقع از فناوری‌های اداری و اطلاعات با رویکرد مشتری‌مداری و شهروندمحوری به‌منظور اصلاح و مکانیزه کردن فعالیت‌های نظام اداری در راستای ارتقای شفافیت و پاسخ‌گویی، درستی سرعت و دقت در

عملیات، ارتقای کیفیت و مطلوبیت ارائه خدمات به مردم، فراهم شدن امکانات نظارت و ارزیابی عملیات به منظور افزایش کارایی، اثربخشی و بهره‌وری در نظام اداری، گریزناپذیر به نظر می‌رسد.

۳. دولت الکترونیک در سیاست‌های کلی نظام اداری

افزون بر قانون اساسی که بررسی شد و قوانین عادی که در ادامه بررسی خواهد شد، در سیاست‌های کلی نظام اداری مصوب ۱۳۸۹ نیز بحث دولت الکترونیک، به سبب اهمیت آن، مغفول نمانده است. از نقطه نظر سیاست‌های کلی نظام اداری، توسعه دولت الکترونیک تنها به قوه مجریه محدود نمی‌شود و همه قوا در این زمینه تکلیف‌هایی دارند؛ تکلیف‌هایی همچون کارآمدسازی و هماهنگی ساختارها و شیوه‌های نظارت و کنترل در نظام اداری و یکپارچه‌سازی اطلاعات، نیازمند همکاری همه دستگاه‌های اجرایی است. این موضوع در یک ماده (۱۵) به صراحت و در دو ماده (۱۲ و ۱۷) به صورت ضمنی مورد توجه قرار گرفته است که در زیر به آن‌ها خواهیم پرداخت.

- توجه به اثربخشی و کارایی در فرایندها و روش‌های اداری به منظور تسریع و تسهیل در ارائه خدمات کشوری (ماده ۱۲)؛
- توسعه نظام اداری الکترونیک و فراهم کردن الزامات آن به منظور ارائه مطلوب خدمات عمومی (ماده ۱۵)؛
- خدمت‌رسانی برتر، نوین، و کیفی به منظور ارتقای سطح رضایتمندی و اعتماد مردم (ماده ۱۷). اینکه افزون بر قوانین عادی (قانون برنامه‌های پنج‌ساله توسعه و قانون مدیریت خدمات کشوری)، در سیاست‌های کلی نظام اداری نیز بر این مفهوم تأکید شده است، تأییدگر میزان اهمیت آن از منظر نهادهای حاکمیتی است.

۴. دولت الکترونیک در قوانین عادی

از آنجاکه مفهوم دولت الکترونیک، نسبتاً جدید است و کمتر از دو دهه از عمر آن در نظام قانون‌گذاری کشورمان می‌گذرد، در قانون اساسی و حتی در بسیاری از

قوانین مصوب پس از قانون اساسی نیز — که در مبحث بعدی به آن اشاره خواهد شد — قانون‌گذار اساسی به‌طور مستقیم به عبارت «دولت الکترونیک» اشاره نکرده است. در مورد قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه نیز از برنامه چهارم به بعد توسعه بود که قانون‌گذار به‌صراحت به واژه خدمات الکترونیک اشاره کرد و پیش از آن (در برنامه‌های اول تا سوم) به مفاهیمی اشاره شده بود که می‌توان آن‌ها را همسو با مفهوم دولت الکترونیک به‌شمار آورد. همچنین، در قانون مدیریت خدمات کشوری، مصوب ۱۳۸۶، نیز به مفهوم دولت و خدمات الکترونیک پرداخته شده است. افزون‌براین، در ماده ۳۴ منشور حقوق شهروندی نیز مقرر شده است که: «حق شهروندان است که از مزایای دولت الکترونیک و تجارت الکترونیک، فرصت‌های آموزشی و توانمندسازی کاربران، به‌صورت غیرتبعیض‌آمیز برخوردار شوند». این مستند در ذیل فصل حق دسترسی به فضای مجازی پیش‌بینی شده است. به‌هرروی، نمی‌توان برای دولت الکترونیک یک پیشینه طولانی در نظام قانون‌گذاری کشور (و حتی نظام قانون‌گذاری سایر کشورها) قائل شد و باید آن را یک مستند قانونی مؤخر به‌شمار آورد که با توجه به وجود به‌کارگیری آن برای ارتقای شرایط زیست‌محیطی تهران، انتظار می‌رود که مجریان قانون به اجرایی کردن این مستندات قانونی همت گمارند تا شاهد نتایج آن در راستای تراکم‌زدایی حقوقی-اداری مدرن از تهران باشیم. یک راهکار قانونی مدرن و مترقی که می‌توان آن را در راستای مفهوم اداره مدرن دموکراتیک برای حل معضلات زیست‌محیطی نیز بررسی کرد.

۵. دولت الکترونیک در قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

دولت الکترونیک، از نخستین برنامه توسعه کشور مورد توجه قرار گرفته است، که بنا داریم در این مبحث آن‌ها را بررسی کنیم. قانون برنامه اول توسعه (مصوب ۱۳۶۸/۱۱/۱۱) در بند ۳ تبصره ۲۲ به استفاده از فناوری پیشرفته اداری، به‌ویژه فناوری انفورماتیک، به‌منظور خدمت‌رسانی با کیفیت و سرعت مطلوب اشاره کرده است. برنامه‌های دوم و سوم توسعه نیز با پیش‌بینی شورای عالی اداری در نظام اداری و اجرایی کشور و همچنین، تثبیت آن در قانون مدیریت خدمات کشوری،

یکی از وظایف این شورا را اصلاح و مهندسی دوباره سیستم‌ها، روش‌ها، و رویه‌های موردعمل در دستگاه‌های اجرایی، با گرایش ساده‌سازی مراحل انجام کار، خودکارسازی عملیات، و کاهش میزان ارتباط کارمندان با مراجعه‌کنندگان، افزایش رضایت مراجعان، کاهش هزینه‌های اداری، و اقتصادی کردن فعالیت‌ها، عنوان کرد. با وجود اینکه عبارت «خدمات الکترونیک» یا «دولت الکترونیک» در قوانین بالا و همچنین، در وظایف شورای عالی اداری به‌طور صریح ذکر نشده است، اما با توجه به اهداف یادشده می‌توان ضرورت آن را استنباط کرد. مواد ۲۸، ۵۹، ۹۴، ۱۰۳، ۱۱۶، ۱۲۴، و ۱۶۰ قانون برنامه سوم توسعه نیز در همین زمینه تدوین شده است. در برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه نیز این امر نادیده گرفته نشده و در ادامه راهبرد نوسازی فعالیت‌ها و خدمات اداری، موادی در این زمینه آمده است، از جمله ماده ۵۷ و ۱۴۲ برنامه چهارم توسعه که به‌ترتیب، تأمین و تضمین ارائه خدمات فناوری اطلاعات در سراسر کشور و استفاده از فناوری‌های نوین اداری و بازرگاری و مهندسی فرایندها و روش‌ها را یادآوری می‌کنند و نیز بند «ج» ماده ۱۲۷ این قانون، که اشاره‌ای به خدمات الکترونیک دارد^(۳)، اما شاید بتوان گفت، برنامه پنجم توسعه، نسبت به سایر قوانین یادشده، بیشترین ارتباط موضوعی را با بحث ما دارد.

در همین راستا، بند «الف» ماده ۴۶ برنامه پنجم توسعه (مصوب ۱۳۸۹/۱۰/۲۵) نیز طراحی شبکه ملی اطلاعات را از تکالیف وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات دانسته است؛ به‌گونه‌ای که تا پایان سال دوم، تمام دستگاه‌های اجرایی و واحدهای تابعه و وابسته و تا پایان برنامه، شصت درصد (۶۰ درصد) خانوارها و تمام کسب‌وکارها بتوانند به شبکه ملی اطلاعات و اینترنت متصل شوند. همچنین، در ماده ۴۶ تا ۴۹ برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه، به‌طور عام، و در مواد ۳۵، ۵۵، ۹۰، ۱۱۹، ۱۷۷، ۲۱۱، به‌طور خاص، بر ایجاد، توسعه، و تکمیل بانک‌های اطلاعاتی دستگاه‌های اجرایی در کشور تأکید شده است. البته اخیراً در بخش سیزدهم و در مواد ۶۷ تا ۶۹ قانون برنامه ششم توسعه نیز تکالیف مبسوطی در حوزه دولت الکترونیک بر دولت مقرر شده است که بیانگر تأکید قانون‌گذار بر اهمیت این امر

است. همچنین، یکی از اهداف برنامه ششم توسعه در ماده ۳۲ سیاست‌های کلی آن، دستیابی به جایگاه برتر در منطقه در زمینه توسعه دولت الکترونیک در بستر شبکه ملی اطلاعات عنوان شده است؛ امری که با توجه به سرعت پیشرفت ایران در این امر و مقایسه آن با کشورهای دیگر منطقه، آرمانی و دست‌نیافتنی به نظر می‌رسد. مشاهده می‌شود که دولت الکترونیک، دارای مستندات قانونی کاملی در مجموعه قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه است. هم‌اکنون تحقق اهداف نقشه جامع توسط دولت الکترونیک - که بعضی از احکام آن در قانون برنامه ششم توسعه نیز به تصویب رسیده است - در قالب اتصال دستگاه‌های اجرایی مختلف به مرکز تبادل اطلاعات ملی (موضوع بند «ث»)، ماده ۶۷ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه) و شناسنامه‌دار کردن خدمات دستگاه‌های اجرایی، در دستورکار قوه مجریه است (حسن‌پور و دیگران، ۱۳۹۷: ۴).

داده‌های جدول‌های ۱ و بیانگر تکالیف قانونی تعیین‌شده برای دستگاه‌های مربوطه در راستای تحقق و اجرایی کردن خدمات الکترونیکی دولت است که در صورت اعمال، نقش تعیین‌کننده‌ای در بهبود وضعیت محیط زیست در کشور خواهند داشت. البته از آنجاکه ساختار حقوقی-سیاسی کشور در تهران متمرکز است، اجرایی کردن تکالیف قانونی یادشده، دارای بیشترین اثربخشی در تهران خواهد بود. با تحقق شرایط بالا، بهبود شرایط زیست‌محیطی تهران در پرتو اجرایی کردن تکالیف قانونی مقرر، کاملاً دست‌یافتنی به نظر می‌رسد.

جدول ۱. قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه (مصوب ۱۳۹۵ مجلس شورای اسلامی)

موضوع: الکترونیکی کردن اطلاعات	ماده (۳۸)
الکترونیکی کردن اسناد و اوراق پرونده‌های قضایی توسط قوه قضائیه؛	بند «ت»
الکترونیکی کردن پرونده‌های تعزیراتی توسط سازمان تعزیرات حکومتی.	جزء «۲»
موضوع: رایگان بودن استعلام‌ها	ماده (۳۸)
ث) پاسخ رایگان به استعلام‌های انجام‌شده توسط همه دستگاه‌های موضوع ماده (۵) قانون مدیریت خدمات کشوری.	بند «ث»
لغو مجوزهای قانونی دریافت وجه برای ارائه اطلاعات و پاسخ به استعلام‌های دستگاه‌های اجرایی با یکدیگر.	ماده (۶۷)
موضوع: سامانه رهگیر هوشمند	ماده (۴۶)
ارتقای بانک هویتی (ژنتیکی، اثر انگشت، چهره و عنبیه) نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران	بند «ب» جزء «۶»
موضوع: تکمیل سامانه تدارکات الکترونیکی	ماده (۵۰)

تکمیل سامانه تدارکات الکترونیکی دولت
تغذیه اطلاعاتی بستر الکترونیکی معاملات و بانک اطلاعاتی به روز و تجمیع شده معاملات بخش عمومی
توسط کلیه دستگاهها

موضوع: کاداستر

فعالیت های مرتبط با کاداستر در بخش غیرنظامی به عهده سازمان نقشه برداری کشور است؛
تدوین استانداردها و دستورالعمل های کاداستر به عهده سازمان برنامه و بودجه کشور است؛
وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح و سازمان برنامه و بودجه، مسئول تدوین دستورالعمل اجرایی کاداستر در
زمینه ملاحظات دفاعی و امنیتی هستند.

ماده (۱۱)

موضوع: نظام جمع دادرسی الکترونیک

تکمیل و روزآمد کردن داده ها و اطلاعات مرکز ملی داده های قوه قضائیه و توسعه خدمات این مرکز و
استقرار کامل شبکه ملی عدالت.

ماده (۳۸)

بند «ت»

جزء «۱»

منبع: حسن پور و دیگران، ۱۳۹۷: ۷

جدول ۲. قانون برنامه ششم توسعه (۱۴۰۰-۱۳۹۶)

شماره ماده	بند، تبصره، جزء	نهاد مکلف	خلاصه احکام برنامه	زمان
(۶۷)	بند «الف»	*وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	- توسعه زیرساخت های خدمات الکترونیکی در مناطق محروم و روستایی	تا پایان برنامه
(۶۷)	بند «پ»	*دستگاه های اجرایی (طبق ماده (۱) این قانون: دستگاه های اجرایی موضوع ماده (۵) قانون خدمات کشوری یا رعایت ماده (۱۱۷) اصلاحی آن قانون، مصوب ۱۳۸۶ و ماده (۵) قانون محاسبات عمومی)	- استفاده از مشارکت بخش خصوصی در الکترونیکی کردن فرایندها و خدمات؛ - واگذاری یا برون سپاری خدمات به دفاتر پستی و دفاتر پیشخوان خدمات دولت و دفاتر ارتباطات و فناوری اطلاعات (ICT) روستایی	تا پایان برنامه
(۶۷)	بند «ت»	*دستگاه های اجرایی * مرکز آمار ایران	- گزارش شش ماهه در مورد عملکرد این بند به مجلس شورای اسلامی - ایجاد قابلیت عرضه آمار ثبتی از طریق شبکه ملی اطلاعات در سامانه های الکترونیکی همه دستگاه های اجرایی، واحدهای زیر نظر مقام رهبری اعم از نظامی و غیرنظامی در صورت موافقت ایشان، شوراهای اسلامی شهر و روستا و مؤسسات خصوصی حرفه ای عهده دار مأموریت عمومی	هر ۶ ماه یکبار
(۶۷)	بند «ث»	* همه دستگاه های اجرایی	- ایجاد امکان تبادل الکترونیکی و پاسخ گویی الکترونیکی به استعلام های مورد نیاز سایر دستگاه های اجرایی، به صورت رایگان	پایان سال دوم
(۶۷)	بند «ث» تبصره «۱»	* مرکز ملی فضای مجازی * وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	- تدوین آیین نامه اجرایی احصای کلیه استعلامات و ایجاد نظام استاندارد سازی و تبادل اطلاعات بین دستگاهی توسط مرکز ملی فضای مجازی با همکاری وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	در ۶ ماه اول اجرای قانون برنامه

تا سال دوم	<p>- ایجاد زیرساخت‌های لازم برای تعامل اطلاعاتی بین دستگاه‌های اجرایی بر بستر شبکه ملی اطلاعات، توسط وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات</p>	* وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	بند «ث» تبصره «۲»	(۶۷)
از پایان سال دوم	<p>- تکلیف انجام استعلامات هویت اشخاص حقیقی، کالا و خدمات، دارایی‌های منقول و غیرمنقول به صورت الکترونیکی</p>	* دستگاه‌های اجرایی	بند «الف»	(۶۸)
تا پایان اجرای قانون برنامه	<p>- توسعه و تکمیل نظام پایش شاخص‌های توسعه کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات و دولت الکترونیک و سنجش مستمر شاخص‌های یادشده؛ - توسعه و تکمیل شبکه ملی اطلاعات.</p>	* سازمان برنامه و بودجه کشور * سازمان اداری و استخدامی کشور * وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات * وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	بند «ب»	(۶۸)
از سال دوم اجرای قانون	<p>- کاهش دست کم دوازده‌ونیم درصد (۱۲/۵٪) سالیانه از مراجعه حضوری به دستگاه‌های اجرایی؛ - ارتقای سب‌رتبه‌ای ارتباطات و توسعه دولت الکترونیک</p>	* سازمان برنامه و بودجه کشور * سازمان اداری و استخدامی کشور * دستگاه‌های اجرایی	بند «ت»	(۶۸)
در سال دوم اجرای قانون	<p>- دستیابی به دست کم هفت‌ونیم درصد (۷/۵٪) رشد سالیانه؛ - الکترونیکی کردن معاملات و تجارت کالا و خدمات کشور.</p>		بند «ث»	(۶۸)
تا پایان برنامه	<p>- بهره‌برداری از سامانه‌های مالیات الکترونیکی، معاملات دولتی الکترونیکی (شامل مناقصه، مزایده، خرید کالا) و سلامت الکترونیکی با پوشش کلیه ذی‌نفعان مستقر؛ - نظارت و پیگیری مستمر اجرای طرح‌ها (پروژه‌ها) و ارائه گزارش پیشرفت شش‌ماهه به شورای عالی فضای مجازی و کمیسیون صنایع و معادن مجلس شورای اسلامی.</p>	* دولت * وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات (شورای اجرای فناوری اطلاعات)	بند «ح»	(۶۸)
سالیانه	<p>- افزایش خدمات و فعالیت دفاتر ارتباطات و فناوری اطلاعات (ICT) روستایی</p>	* وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات	بند «خ»	(۶۸)

همان‌گونه که در اسناد بالادستی و قوانین مرتبط با توسعه دولت الکترونیک مشاهده می‌شود، قوه قضائیه و وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات، بیشترین تکالیف مربوط به توسعه دولت الکترونیک را به عهده دارند؛ امری که تأییدگر فراقوه‌ای بودن تحقق دولت الکترونیک است. این طرح‌ها، انواع گوناگونی از طرح‌های دولت الکترونیک هستند که انتظار می‌رود در برنامه‌های توسعه دولت الکترونیک منسجم، به‌گونه‌ای یکپارچه مدیریت، و الزامات فنی استاندارد و

یکنواختی آن‌ها اعمال شود. قوانین بودجه سنواتی، از مهم‌ترین ابزارها برای ایجاد هماهنگی میان دستگاه‌ها در بخش دولتی است؛ ابزاری که در صورت تحقق می‌تواند نقش والایی در پیشبرد و ارتقای عناصر زیست‌محیطی کشور و به‌ویژه پایتخت (تهران) داشته باشد.

۶. دولت الکترونیک در قانون مدیریت خدمات کشوری

با ظهور دولت الکترونیک، نحوه ارائه این خدمات به‌طور کامل تغییر کرده و مسائل حقوقی تازه‌ای نیز ایجاد شده است. دولت‌ها نیز با درک اهمیت این الگوی ارائه خدمات سعی کرده‌اند خود را با آن هماهنگ، و ضمن پذیرش اصل آن، قوانینی را برای قانونمند کردن روابط ناشی از آن وضع کنند. قانون‌گذار ما نیز با درک این ضرورت، فصل پنجم قانون مدیریت خدمات کشوری (مصوب ۱۳۸۶/۷/۸) را به بحث فناوری اطلاعات و خدمات اداری اختصاص داده است.

البته بحث دولت الکترونیک و خدمات الکترونیکی دولت در ایران، پیشینه‌ای بیش از قانون مدیریت خدمات کشوری دارد، زیرا در تیر ۱۳۸۱، طرح تحقق دولت الکترونیک به تصویب شورای عالی اداری رسیده است. به دلیل اهمیت این موضوع، قانون مدیریت خدمات کشوری، فصل ویژه‌ای (فصل ۵) را به این موضوع اختصاص داد که بیانگر نگاه ویژه قانون‌گذار به این موضوع است. همچنین، مواد ۳۷، ۳۸، و ۴۰ قانون مدیریت خدمات کشوری، با تأکید بر ارائه خدمات و اطلاعات الکترونیک و ایجاد پایگاه ملی اطلاعات ایرانیان، مهر تأییدی بر اهمیت دولت الکترونیک زده‌اند.

نکته جالب توجه اینکه همه مواد یادشده، به تکلیفی بودن این خدمات اشاره کرده‌اند و با به‌کارگیری عبارت «دولت موظف است»، اجرای سازوکار حقوقی ارائه خدمات الکترونیکی توسط دولت و سازمان‌های دولتی را الزامی دانسته‌اند، اما ضمانت اجرای مشخصی را برای تخطی از این تکلیف توسط سازمان‌ها ذکر نکرده‌اند و چه‌بسا به دلیل عدم پیش‌بینی چنین ضمانت اجرایی است که نمی‌توان ادعا کرد، پیشرفت در مقوله دولت الکترونیک از جانب دستگاه‌های دولتی، چندان سریع و براساس سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ بوده است؛ پیشرفتی که هم هدف و هم

وسیله‌ای برای رسیدن به برخی مقاصد مهم، از جمله تحقق محیط زیست سالم، به‌شمار می‌آید.

۷. دورکاری؛ راهکاری برای ارتقای وضعیت محیط زیست تهران

پدیده «کار از راه دور»، از زمان پیدایش، یعنی در اوایل دهه ۱۹۷۰، هم در میان دانشگاهیان و هم در میان مجریان برخی کشورها، با اقبال چشمگیری روبه‌رو شده است. این امر اساساً به دلیل خروجی‌های چندگانه‌ای است که کار از راه دور می‌تواند برای افراد، سازمان‌ها، و جوامع به‌همراه داشته باشد؛ در سطح سازمانی، این مقوله از منظر مسائلی همچون صرفه‌جویی در هزینه‌ها، افزایش جذب و حفظ کارکنان، بهبود سطح تعهد اعضا، و ارتقای بهره‌وری در نظر گرفته می‌شود. در سطح اجتماعی نیز پدیده دورکاری، با توجه به مسائل زیست‌محیطی، کاهش ترافیک و تراکم جمعیتی در مناطق پرتراکم شهر، سلامت روانی جامعه، اشتغال معلولان، و موضوعاتی از این دست مورد توجه قرار می‌گیرد (perez, et al, 2004:280). آنچه در اغلب موارد مشاهده می‌شود، عدم اجرا یا اجرای ناقص و نسنجیده طرح دورکاری توسط سازمان‌ها و در نتیجه، مغفول ماندن ظرفیت‌های بالقوه این طرح فناوری محور در ابعاد مختلف اجتماعی، سازمانی، و فردی است.

پژوهشگران، در توضیح این امر، تصریح کرده‌اند که در عمل، چالش‌ها و موانعی وجود دارد که اجرای برنامه‌های کار از راه دور را با مشکل روبه‌رو می‌کنند؛ عواملی مانند نبود سیاست‌ها و سازوکارهای اجرایی مشخص، مسائل مربوط به امنیت، وضعیت بد اقتصادی، نبود زیرساخت‌های فناورانه، و مهم‌تر از همه، عدم تناسب جهت‌گیری‌ها و اقدامات مدیریتی. براساس نتایج بخش قابل توجهی از پژوهش‌های انجام‌شده در این مورد، مهم‌ترین چالش و مانع در این مسیر، مسائل مدیریتی است^(۴). مدیریتی که در برابر تغییر رویه‌ها مقاومت کرده و در مورد آن تردید دارد. پژوهشگران بیان می‌کنند که طرز فکر و سیاست‌های مدیران، اصلی‌ترین مانع رشد دورکاری است (کوالسکی و سوانسون، ۲۰۰۵:

۲۳۸). با درک مراتب بالا باید اذعان داشت که در ایران، دورکاری یا کار در خانه^۱ برای انجام وظایف محول شده، بدون حضور فیزیکی کارمند در سازمان، در تاریخ ۱۳۸۹/۴/۲، به تصویب هیئت دولت رسیده^(۵) و برای اجرا به دستگاه‌ها ابلاغ شده است، اما با گذشت حدود ۱۰ سال، این طرح نیز مانند بسیاری از طرح‌های دیگر، نادیده انگاشته شده است و به آن توجهی نمی‌شود؛ درحالی‌که اگر به‌گونه‌ای درست اجرا شود، می‌تواند بسیار راهگشا باشد و بسیاری از مشکلات، از جمله تمرکزگرایی، مشکلات ترافیکی و در پی آن آلودگی‌های زیست‌محیطی، و... کلان‌شهرها را برطرف کند. در قوانین موجود به‌صراحت به دورکاری اشاره نشده است، اما می‌توان به برخی از اصول قانون اساسی و مواد قوانین مختلف مصوب مجلس در این زمینه اشاره کرد که در پی یک تفسیر موسع می‌توان درصدد توجیه دورکاری برآمد. بند ۱۰ اصل سوم قانون اساسی، یکی از وظایف دولت را «ایجاد نظام اداری صحیح» برشمرده است. تحقق دورکاری را می‌توان در راستای این عبارت تفسیر کرد. به‌نظر می‌رسد، این عبارت به‌خوبی می‌تواند بیانگر اهتمام قانون اساسی بر اجرای مفاد اداره خوب باشد و می‌توان دورکاری را یکی از ویژگی‌های مفهوم اداره خوب دانست.

افزون بر قانون اساسی، در سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه نیز عبارت «بهبود خدمات‌رسانی به مردم» و در سیاست‌های کلی نظام اداری، عبارت «توجه به اثربخشی و کارایی در فرایندها و روش‌های اداری به‌منظور تسریع و تسهیل در ارائه خدمات کشوری» و از همه این‌ها مهم‌تر، در همین سیاست‌ها، «خدمات‌رسانی برتر، نوین، و کیفی به‌منظور ارتقای سطح رضایتمندی و اعتماد مردم»، از جمله خط‌مشی‌های موردنظر دولتمردان بیان شده است که روی هم‌رفته همه آن‌ها می‌توانند به‌گونه‌ای تلویحی در راستای تقویت دورکاری مورد استناد قرار گیرند. با توجه به ملزومات دورکاری در ایران و فراهم کردن زیرساخت‌های لازم برای اجرا و نیز مزایای این شیوه کاری، می‌توان آن را به‌گونه‌ای مطلوب در سازمان‌های ایران پیاده و از آن در راستای منافع کشور بهره‌برداری کرد. مهم‌تر از

---

1. Teleworking.

همه این ملزومات، تغییر فرهنگ سازمانی برای حمایت از این شیوه کاری و تجدیدنظر مدیران دست‌اندرکار است. دورکاری در ایران یک فرصت است، یا به عبارتی، می‌توان آن را به فرصت تبدیل کرد.

از مزایای دورکاری برای جامعه می‌توان به مصداق‌هایی چون کاهش حجم سفرهای درون‌شهری و بین‌شهری (شهرهای نزدیک و حومه شهرهای بزرگ) و در نتیجه، کاهش حجم آلوده‌شد و شلوغی خیابان‌ها، کاهش مصرف سوخت‌های فسیلی، کاهش آلودگی هوا و حفظ محیط زیست، و کاهش نیاز به گسترش بزرگراه‌ها و راه‌های جدید^(۶) اشاره کرد.

۸. تأملی در مفهوم و جایگاه دولت الکترونیک و ارتباطسنجی آن با محیط

زیست

حقوق در یک معنا، علم تنظیم روابط میان انسان‌ها است. با ورود فناوری‌های اطلاعات و ارتباطی^۱ و شکل‌گیری جامعه اطلاعاتی، این روابط شکل کاملاً متفاوتی به خود گرفتند؛ امروزه دولت الکترونیک یکی از مفاهیمی است که به گونه‌ای بسیار گسترده در ادبیات حقوقی و مدیریت کلان جامعه مورد توجه قرار گرفته است (محمدی، ۱۳۸۸: ۲). در سال ۲۰۰۰، کمیته مشورتی سازمان ملل در زمینه مسائل اجرایی و برنامه‌ای^۲، یکی از شاخص‌های حکمرانی خوب را دولت الکترونیک معرفی کرد (Human development report, 2001: 103-105).

امروزه در جوامع شهری بزرگ، دیگر روابط چهره‌به‌چهره و مستقیم و روش‌های بوروکراتیک گذشته نمی‌توانند راه مناسبی برای دریافت و ارائه خدمات باشند و می‌توان گفت، نظام دیوان‌سالاری وبری به الگوی دولت الکترونیک تبدیل شده است (باطنی و یزدان‌شناس، ۱۳۸۵: ۷). طرح مسئله دولت الکترونیک در بعد حقوقی، ناشی از مبانی متفاوتی است و مسائل متفاوتی نیز از آن منبث می‌شود؛ مباحثی چون جهانی‌شدن، ارتباط دولت الکترونیک با حکمرانی خوب، دولت، دسترس‌پذیر، کاهش فساد اداری، کوچک‌سازی دولت، و پاسخ‌گویی دولت،

1. Information & Communication Technology.

2. The Union Consultative Committee on Program and Question (CCOPQ).

نمونه‌هایی از این مبانی هستند (رضایی‌زاده و زرشکیان، ۱۳۹۰: ۴).

آن‌دسته از اندیشمندانی که بر اجتماعی، تاریخی، یا تجربی بودن قانون تأکید می‌کنند، مهم‌ترین وصف هر قاعده حقوقی را پاسخ‌گویی به نیازهای فعلی جامعه می‌دانند (Holmes, 1897: 457-478). به عبارت روشن‌تر، با این وصف، قانون چیزی جز قواعد رفع نیازهای اجتماعی انسان نیست. به نظر روسو، اگر قوانین با نیازها هماهنگ نشوند، می‌توانند زیان‌بار باشند و سازوکارهای رویارویی با بحران در جامعه را نابود کنند (راسخ، ۱۳۸۴: ۳۸). امروزه یکی از مهم‌ترین شیوه‌های ساده‌سازی اداری که مبتنی بر فناوری اطلاعات است، ایجاد سایت‌های اینترنتی است که با استفاده از آن می‌توان به انواع خدمات عمومی دسترسی پیدا کرد. با ایجاد چنین مراجعی می‌توان از میزان آموشد شهروندان و متقاضیان به اداره‌ها و نهادهای عمومی کاست و از مزایای این کاهش، بهره‌مند شد، زیرا لزوم حضور فیزیکی شهروندان برای دریافت خدمات، منشأ بسیاری از مشکلات زیست‌محیطی است. امروزه بسیاری از کشورها با استفاده از شاهراه‌ها و شبکه‌های اطلاعاتی، سفرهای الکترونیکی را جایگزین سفرهای فیزیکی درون‌شهری می‌کنند و میلیون‌ها دلار در ساخت بزرگراه‌ها و گذرگاه‌های جدید، صرفه‌جویی می‌کنند، ولی در ایران، هنوز هم تلاش می‌شود که مشکل ترافیک تنها با ساخت بزرگراه‌ها و گذرگاه‌ها حل شود! براساس بررسی‌های انجام‌شده، ۳۰ درصد از سفرهای درون‌شهری در تهران، برای دسترسی به خودکالا و خدمات و ۷۰ درصد آن‌ها برای کسب اطلاعات و انجام کارهای ساده است. همچنین، ۱۰ درصد از سفرهای درون‌شهری در شهری مانند تهران (روزانه بالغ بر ۱۴ میلیون سفر اعلام شده است) تنها به منظور دریافت خدمات بانکی انجام می‌شود (مشکینی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲) و در صورت گسترش بانکداری و تجارت الکترونیک، این سفرها به راحتی قابل حذف هستند^(۷)؛ امری که در صورت تحقق می‌تواند نقش بسزایی در بهبود وضعیت زیست‌محیطی تهران داشته باشد. دولت الکترونیک می‌تواند نقش چشمگیری در پیشبرد امور بانکی برای بهبود شرایط زیست‌محیطی داشته باشد. هرچند نظام بانکی کشور تا حد بسیار زیادی الکترونیکی شده است، اما براساس

نمونه‌گیری انجام شده، مراجعان روزانه به ۱۱ شعبه بانکی در مرکز تهران (۳ شعبه از بانک‌های ملی، ملت، و صادرات، ۱ شعبه از پارسیان، ۱ شعبه از پاسارگاد در محدوده بازار) معادل کل مراجعان به نظام بانکی در شهر فرانکفورت آلمان در یک روز است (۳۸۴۰ نفر در روز). مثال یادشده حاکی از نقش دولت الکترونیک در کاهش سفرهای غیرضروری شهری و در نتیجه، تأثیر مستقیم آن بر بهبود شرایط زیست‌محیطی است (صفوی و پاپلی یزدی، ۱۳۹۵: ۱۰). گفتنی است که در فرایند موفقیت دولت الکترونیک، فناوری تنها ۱۵ درصد نقش دارد، درحالی‌که فرایند مدیریت، ۸۵ درصد نقش باقی‌مانده را به‌عهده خواهد داشت (یزدانی زنوز، ۱۳۸۸: ۲۸۳).

بی‌تردید، یکی از مهم‌ترین عواملی که ممکن است سبب شکست پیاده‌سازی دولت الکترونیک شود، نگرش نادرست به آن است. بی‌توجهی به تناسب دولت الکترونیک با اهداف سند چشم‌انداز در سال‌های اخیر، موجب شده است که اقدامات انجام شده در حوزه دولت الکترونیک با اهداف و جایگاهی که در سند چشم‌انداز در نظر گرفته شده است، متناسب نباشد. سند چشم‌انداز، جایگاه نخست علم و فناوری در منطقه و به تبع آن، دولت الکترونیک در منطقه را در افق ۱۴۰۴ برای کشورمان در نظر گرفته است؛ این درحالی است که با مهلت محدود کمتر از هشت سال، تحقق آن امکان‌پذیر نیست.

حاکم شدن دولت الکترونیک، تنها به معنای تغییر نحوه ارائه خدمات نیست، بلکه به معنای تغییر فرهنگ و ساختار تصمیم‌گیری است؛ حتی عده‌ای از پژوهشگران، آن را شیوه جدید حکومت دانسته‌اند (Leitner, 2003: 16-17). نکته مورد تأکید بسیاری از پژوهش‌ها این است که دولت الکترونیک، یکی از مؤلفه‌های حکمرانی خوب است، زیرا به تحقق عناصری مانند کارایی و اثربخشی^۱ نظام اداری و شفافیت و مشارکت بیشتر شهروندان — که از عناصر اساسی حکمرانی خوب است — کمک می‌کند (Zhang, 2005: 40)؛ بنابراین، در حقوق اداری دموکراتیک شایسته است که به جایگاه حقوق مردم توجه ویژه‌ای شود تا

---

1. Efficiency.

ساماندهی اداره‌ها و سازمان‌های دولتی به گونه‌ای باشد که از حقوق شهروندان در زمینه‌های مختلف (از جمله حق بر محیط زیست سالم) حمایت شده و رعایت آن‌ها توسط اداره تضمین شود^(۸). در عصر جدید، فناوری برتر ارتباطات، زمینه‌های تراکم‌زدایی را فراهم کرده است که می‌تواند نقش برجسته‌ای در تحقق محیط زیست سالم داشته باشد.

براساس برآوردهای سال ۱۳۹۳، روزانه نزدیک به ۱/۸۰۰/۰۰۰ نفر به اداره‌های تهران مراجعه می‌کنند که این امر اهمیت دولت الکترونیک در کاهش تراکم در پایتخت را نشان می‌دهد، زیرا پیش‌بینی می‌شود که با فرهنگ‌سازی مراجعه غیرحضوری و آموزش گسترده استفاده از فناوری برتر، طی ۵ سال امکان جلوگیری از افزایش این مراجعات و حتی کاهش ۸۰ درصدی آن فراهم می‌شود. اگر این امر اتفاق بیفتد، حجم گسترده‌ای از ترافیک و در پی آن، آلودگی‌های زیست‌محیطی و مصرف انرژی کاهش خواهد یافت؛ بنابراین، پیشنهاد می‌شود که حدود ۲ درصد از کل بودجه وزارتخانه‌ها و اداره‌ها و یک درصد از مالیات بر ارزش افزوده، در اختیار این وزارتخانه‌ها قرار گیرد و این بودجه باید تنها در راستای تحول در نظام آموزشی، به‌ویژه در جهت آموزش نرم‌افزار، استفاده از فناوری برتر، و فرهنگ‌سازی، صرف شود؛ فرهنگ‌سازی استفاده غیرحضوری از سامانه‌های دولتی و بانکی، بخش خصوصی، صنعتی، خدماتی، کشاورزی، و... کشور^(۹) (پاپلی یزدی، ۱۳۹۳: ۲۸-۲۶). البته به نظر می‌رسد که نوعی مقاومت منفی نیز از سوی برخی نهادها برای عدم استفاده از دولت الکترونیک در کشورمان وجود دارد. نظام بانکی کشور و نظام بانکی مستقر در تهران - که حداکثر استفاده از فناوری برتر ارتباطی را در میان مؤسسه‌های عمومی دارد - نمی‌تواند یا نمی‌خواهد تعداد مراجعان حضوری به شعبه‌های خود را بیش‌ازاین کاهش دهد. البته نباید اقدامات انجام‌شده برای گسترش شبکه‌های بانکی، عابربانک‌ها، امکانات پرداخت قبوض، و... را نادیده گرفت.

در پژوهش دیگری برآورد شده است که تعداد مراجعان یکی از شعبه‌های بانک ملی در خیابان‌های مرکزی تهران، از کل مراجعان بانکی در شهر ۲۵۰ هزار

نفری هایدلبرگ آلمان (در روز) بیشتر است، یا تعداد مراجعان به ۵۰ شعبه بانک ملی در چهار منطقه مرکزی تهران، از کل مراجعان به کل بانک‌های فرانکفورت و مراکز تجاری آلمان و اروپا بیشتر است (پاپلی یزدی، ۱۳۹۳: ۲۷).

همه این مثال‌ها می‌توانند دلایل متقنی برای لزوم عملیاتی شدن دولت الکترونیک باشند که حتی در صورت پایداری جمعیت در کلان‌شهر تهران می‌توان با بهره‌مندی از دولت الکترونیک به دستیابی یک مدیریت مدرن با حفظ حقوق بنیادین شهروندان به‌ویژه در بحث حق بر محیط زیست سالم—در این کلانشهر امیدوار بود. با استفاده از دولت الکترونیک می‌توان از حجم بسیاری از سفرهای بین‌شهری و درون‌شهری کاست و در نتیجه مشکلاتی از قبیل آلودگی‌های زیست‌محیطی، ترافیک، بوروکراسی، و... کاهش می‌یابد. راه‌حلی که برای این مشکل پیش‌بینی شده است، مدیریت تقاضای سفر است. بسیاری از کارشناسان بر مدیریت تقاضای سفر، به‌عنوان یک عامل مهم در مهار ترافیک، تأکید کرده و بر این نظرند که ارائه خدمات به مردم در قالب شهر الکترونیک می‌تواند نقش مهمی در کاهش سفرهای غیرضروری در سطح شهر داشته باشد. در ماده ۹ آیین‌نامه بهبود رفت‌وآمد در گذرگاه‌های شهری و حومه، مصوب ۱۳۸۸/۰۳/۸ هیئت وزیران، «اجرای طرح‌های مرتبط با دولت الکترونیک با رویکرد کاهش تقاضای حمل‌ونقل» مورد توجه قرار گرفته است. البته پیش از هرچیز باید به فرهنگ‌سازی برای استفاده بهینه همه مردم از این خدمات توجه ویژه‌ای داشت.

نتیجه‌گیری

یکی از اساسی‌ترین معضلات علوم انسانی، فقدان پارادایم است، که مطالعات میان‌رشته‌ای می‌تواند بخشی از این خلأ را جبران کند. ضرورت مطالعات میان‌رشته‌ای و ترکیب و انسجام رشته‌های تخصصی در مطالعه یک مسئله یا مسائل فراوان، پیش از هرچیز نیازمند تفکر باز و منسجم تحلیلی و همکاری در عمل و اندیشه‌نخبگان است. روش میان‌رشته‌ای، معرفتی است که در قلمرو علم و رشته خاصی نمی‌گنجد و در مرز محدودی متوقف نمی‌شود. اندیشمندان علوم انسانی می‌توانند با تکیه بر نبوغ عقلانی (فلسفی)، توانایی علمی، پیشینه درخشان

تاریخی، و تحول، گام‌هایی اساسی‌ای در این زمینه بردارند، زیرا هیچ‌یک از فعالیت‌های اجتماعی بشر، تک‌بعدی نیست و تعامل میان‌رشته‌های گوناگون علوم انسانی باعث می‌شود که اندیشمندان در قلمرو علوم بیشتر، موضوعات جدیدی را تعقیب کنند؛ بنابراین، خطاپذیری دانش بشر، ماهیت مکمل‌سلیزی، چندتباری بودن دانش، و تعهد اخلاقی، ضرورت رویکرد جدی به مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی را ایجاد می‌کند. برخورداری افراد از محیط زیست سالم در زندگی در شرایط مطلوب زیست‌محیطی و بهره‌برداری از تمام مواهب موجود، یک حق بشری و طبیعی است و دولت‌ها نیز مکلف به تحقق آن هستند. دولت‌ها در چارچوب امنیت زیست‌محیطی - که پایبندی به آن موجب تحقق کامل و به‌نسبت پایدار امنیت ملی می‌شود - مکلف به حفاظت و مدیریت مطلوب و عقلانی محیط زیست هستند.

امروزه از طریق دولت الکترونیک می‌توان تا حد زیادی به حل بسیاری از مشکلات مربوط به تمرکز در تهران امیدوار بود. تحقق دولت الکترونیک در ایران به دو موضوع مهم زیرساخت و فرهنگ‌سازی، و به بیان دیگر، موضوعی به‌نام شهروند الکترونیک وابسته است که باید به‌گونه‌ای جدی مورد توجه قرار گیرد. برخی از مزایای دولت الکترونیک عبارتند از: کاهش بوروکراسی، کاهش آلودگی‌های زیست‌محیطی، کاهش ترافیک، کاهش فساد اداری، کاهش هزینه‌ها، تمرکززدایی، بهینه‌سازی فرایندها، افزایش سلامت اداری، پاسخ‌گویی، قانون‌گرایی، افزایش بهره‌وری، تکریم مردم، خدمت‌رسانی بهتر، افزایش سطح رضایت مردم، و.... براساس اصل انطباق - که از اصول مسلم حاکم بر خدمات عمومی است - باید از دولت الکترونیک - که از ملزومات اداره مدرن و از خدمات عمومی نوین است - بهره جست، تا از طریق آن بتوانیم بر بسیاری از مشکلات کلانشهر تهران، از جمله معضلات زیست‌محیطی، چیره شویم. در نظام حقوقی کشورمان (به‌ویژه در سال‌های اخیر) قانون‌گذار با درک مراتب اهمیت دولت الکترونیک، تکالیفی را برای دولت مقرر کرده است. استقرار دولت الکترونیک (در صورتی که به شیوه‌ای مدرن، فراگیر، و اصولی اجرا شود) می‌تواند یک راه‌حل مرفقی برای مدیریت

حقوقی‌اداری شهر تهران باشد؛ راهکاری که از طریق آن حتی با وجود جمعیت فعلی در تهران، می‌توان به اداره مدرن‌تر این کلان‌شهر پرداخت (برخلاف راهکارهایی مانند آمایش سرزمین، توسعه متوازن، انتقال پایتخت، و... که در پی کاهش قطعی جمعیت تهران و به تبع آن، حل مشکلات این کلانشهر هستند)؛ بنابراین، اتخاذ سیاست‌ها و راهبردهای دولتی که تا حد امکان رابطه مستقیم شهروندان و دستگاه‌های دولتی را کاهش داده یا حذف کند و سبب کاهش رفت‌وآمدهای غیرضروری در سطح شهرها شود (از جمله توسعه دولت الکترونیک) می‌تواند گام مؤثری در راستای ارتقای شرایط زیست‌محیطی باشد.

در این میان، مطالعه جنبه حقوقی محیط زیست، مهم‌تر از مطالعه جنبه‌های دیگر آن جلوه می‌کند، زیرا تأثیر جنبه‌های گوناگون دیگر محیط زیست بر زندگی انسان، به بقا و حفاظت از آن وابسته است و با نابودی آن، صحبت از تأثیر اقتصاد روانی و اجتماعی محیط زیست بر زندگی بشر، بی‌معنی خواهد بود. بر همین اساس است که حفاظت از محیط زیست، یکی از نگرانی‌های جوامع کنونی به‌شمار می‌آید. امروزه افزایش انفجار آمیز جمعیت، بهره‌برداری غیرمعمول از منابع طبیعی، تخریب و دگرگونی کاهش‌یابنده تنوع زیستی، گسترش روزافزون آلودگی‌ها که تأثیرهای زیان‌بار گوناگونی بر هوا، خاک، و آب‌های جهان داشته است — و نیز تنزل کیفیت زندگی طبیعی انسان‌ها در نتیجه برهم خوردن تعادل و تناسب محیط زیست، موجب شده است که دولت‌ها، سازمان‌ها، و جوامع بین‌المللی، به تدوین و اجرای قوانین و مقرراتی برای جلوگیری از آلودگی و تخریب محیط زیست مبادرت ورزند. به همین سبب، امروزه مطالعه حقوق محیط زیست در بین مطالعات دیگر مربوط به محیط زیست، جایگاه ویژه‌ای دارد و رشته حقوقی مستقلی نیز با عنوان «حقوق محیط زیست» در کنار رشته‌های حقوقی دیگر به وجود آمده است؛ بنابراین، تدوین اصول و قواعد الزام‌آور زیست‌محیطی به تدریج موجب توسعه حقوق محیط زیست — چه در ابعاد ملی و چه در سطح بین‌المللی — شده است و در حال حاضر، قوانین و مقررات زیست‌محیطی، یکی از مهم‌ترین ابزار و عوامل مدیریت محیط زیست و حفاظت از منابع آن به‌شمار

می‌آید. بسیاری از متخصصان حقوق محیط زیست بر این نظرند که امروزه می‌توان به کمک فناوری‌هایی که بشر در این زمانه به دست آورده است (از جمله دولت الکترونیک) بر بسیاری از مشکلات بشری مانند محیط زیست ناسالم چیره شد و یکی از این نوآوری‌های فناورانه، فناوری اطلاعات است. قوای حاکم باید با نیل به دولت الکترونیک - که اتفاقاً از مبانی قانونی در سطح قانون اساسی (به صورت ضمنی)، سیاست‌های کلی نظام اداری، قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، و قانون مدیریت خدمات کشوری برخوردار است - در صدد بهبود شرایط زیست محیطی در کشور - به ویژه در تهران - باشند.

پیشنهادهای

۱. در نظر گرفتن معضلات محیط زیست تهران به عنوان یک مسئله ملی؛
۲. توجه جدی به اجرایی کردن دولت الکترونیک توسط نهادهای مسئول؛
۳. پرهیز دستگاه‌های مسئول از سیاسی کردن مشکلات محیط‌زیستی تهران؛
۴. تفسیر پویای شورای نگهبان در مورد عبارتهای «استفاده از علوم و فنون و تجربه‌های پیشرفته بشری و تلاش در پیشبرد آنها» (مطرح شده در قسمت «ب» بند ۶ اصل دوم)، «تأمین خودکفایی در علوم و فنون» (مطرح شده در بند ۱۳ اصل سوم)، و «استفاده از علوم و فنون... برای توسعه و پیشرفت اقتصادی کشور» (گنجانده شده در بند ۷ اصل چهارم و سوم قانون اساسی) به مفهوم دولت الکترونیک برای تقویت بنیه قانونی؛
۵. در نظر گرفتن واقعی و عملی مفهوم دولت الکترونیک به عنوان یکی از راهبردهای اساسی برای تحقق اصل «انطباق»، از مجموعه اصول حاکم بر خدمات عمومی.

یادداشت‌ها

۱. اصطلاحی که بلوغ دولت الکترونیک را بهتر بیان می‌کند، دولت همه‌جا حاضر (ubiquitous government) است که «متضمن پنج هر یا any به شرح زیر است: هر زمانی any time؛ هر مکانی anywhere؛ هر شبکه‌ای any network؛ هر وسیله‌ای any device؛ و هر خدمتی any service (antiroiko, 2008: 49).
۲. طرح تحقق دولت الکترونیک در ۲۲ تیرماه همین سال به پیشنهاد سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی وقت به تصویب شورای عالی اداری رسید (مصوبه ط. ۱۳/۷۲۲ شورای عالی اداری).
۳. مواد دیگری مانند ماده ۳۳، ۴۴ و ۱۳۱ نیز جنبه‌های دیگری از این بحث را در نظر گرفته‌اند.
۴. نیلز به‌عنوان پدر دورکاری بر این نظر است که اصلی‌ترین مانع برای ترتیبات کاری از راه دور، «مدیریت» است (نیلز، ۱۹۹۸: ۷۸۰).
۵. به شماره ۷۶۴۸۱/۴۴۷۲۶.
۶. یکی از تأثیرات محیطی دورکاری در ایالات متحده، کاهش بیش از ۳۵ میلیارد مایل رفت و آمد و وسایط نقلیه در هر سال و نیز کاهش میانگین مصرف بنزین تا ۱/۷ میلیارد گالن سوخت گزارش شده است (نجفقلی‌نژاد و رجوی، صادق‌زاده و ایقان، و نجفقلی‌نژاد و رجوی، ۱۳۹۳: ۴۰).
۷. مطالعات سازمان حفاظت محیط زیست نیز نشان می‌دهد، حذف ۲۰ درصد از سفرهای درون‌شهری (معادل سه میلیون سفر در روز) آثار فراوان اقتصادی-زیست‌محیطی‌ای به همراه خواهد داشت و همچنین، کاهش ۲۰ درصدی سفرهای درون‌شهری، باعث صرفه‌جویی یک‌ونیم میلیون لیتری بنزین در روز شده و با احتساب یارانه‌های دولت برای بنزین، سالانه بیش از ۲۳۵ میلیون دلار صرفه‌جویی انرژی و با توجه به کاهش انتشار آلاینده‌ها، بیش از ۶۵ میلیون دلار صرفه‌جویی زیست‌محیطی ایجاد خواهد شد.
۸. فصل سوم قانون مدیریت خدمات کشوری به حقوق مردم اختصاص یافته است که شامل مواد ۲۵ تا ۲۸ است.
۹. جالب نیست که در شرایط فعلی حتی بسیاری از جلسه‌های معاونت فناوری

ریاست جمهوری - که خود باید مظهر استفاده از امکانات فناوری باشد - به صورت حضوری برگزار می شود.

منابع

- باطنی، ابراهیم و یزدان شناس، مهدی (۱۳۸۵)، «نگاهی به فرایند شکل گیری دولت الکترونیک و چالش های فراروی آن»، *فقه و حقوق*، سال سوم، صص ۹۴-۵۹.
- بصیرت، میثم (۱۳۹۱)، «حکمروایی الکترونیک در کلانشهر تهران، فرصت ها و چالش ها»، *فصلنامه شهرنگار*، سال دوازدهم، شماره ۶۱-۶۰، صص ۱۵-۱.
- بصیری، محمدعلی و نجفی، داود (۱۳۸۹)، «حقوق بشر و اخلاق زیست محیطی»، *حقوق بشر*، جلد ۵، شماره ۱، صص ۸۰-۶۹.
- پاپلی یزدی، محمدحسین (۱۳۹۳)، «نتایج همایش ساماندهی و تمرکززدایی پایتخت از دیدگاه دبیر علمی همایش»، *مجموعه مقالات همایش تمرکززدایی و ساماندهی پایتخت*، دانشگاه تربیت مدرس.
- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۹۵)، *جغرافیای سیاسی ایران*، تهران: سمت، چاپ هشتم.
- حسن پور، اسماعیل؛ رجبی، ابوالقاسم و بنار، محسن (۱۳۹۷)، «بررسی لایحه بودجه سال ۱۳۹۸ کل کشور ۴۷- بخش دولت الکترونیک»، شماره مسلسل ۱۶۲۷۰، دوره دهم، سال سوم، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.
- خزایی، مصطفی (۱۳۹۳)، «چالش انتقال پایتخت و جستجوی رهیافتی منطقی در راستای حل مشکلات کلانشهر تهران»، *مجموعه مقالات همایش تمرکززدایی و ساماندهی پایتخت*، دانشگاه تربیت مدرس، اسفندماه.
- راسخ، محمد (۱۳۸۴)، *بنیاد نظری اصلاح نظام قانونگذاری*، تهران: دفتر مطالعات مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول.
- رضایی زاده، محمد و زرشکیان، سهرورد (۱۳۹۰)، «مدخلی بر خدمات عمومی الکترونیک در نظام حقوقی ایران»، *فصلنامه حقوق خصوصی*، دوره ۸، شماره ۱۹، صص ۱۶۸-۱۳۷.
- صفوی، سیدیحیی و پاپلی یزدی، محمدحسین (۱۳۹۵)، «ساماندهی تهران: چند نکته»، *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، دوره ۳۱، شماره ۳، صص ۳۱-۱۶.
- قدمی، محسن و کوثر، زهرا (۱۳۹۲)، «تاثیر دولت الکترونیک بر مسئولیت پذیری اجتماعی»، *مطالعات مدیریت بهبود و تحول*، دوره ۲۲، شماره ۷۱، صص ۱۰۴-۷۵.
- محسن زاده، آریتا (۱۳۹۱)، «بوروکراسی ماکس وبر و حقوق اداری دموکراتیک»، *پایان نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه شهید بهشتی.
- محمدی، سمیه (۱۳۸۸)، «دولت الکترونیک و حریم خصوصی»، *پایان نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه شهید بهشتی.
- مشکینی، ابوالفضل و دیگران (۱۳۹۰)، «تاثیر بانکداری الکترونیک در کاهش سفرهای

- درون شهری (نمونه موردی: بخش مرزی شهر زنجان)، فصلنامه برنامه ریزی منطقه‌ای، دوره ۱، شماره ۳، صص ۲۷-۱۷.
- مقیم، سیدمحمد و اعلائی اردکانی، مصطفی (۱۳۸۸)، دولت الکترونیک کلید حکمرانی خوب، تهران: عترة نو، چاپ اول.
- نجفقلی نژاد ورجوی، اعظم؛ صادق زاده وایقان، علی و نجفقلی نژاد ورجوی، حسن (۱۳۹۳)، دورکاری در سازمان‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، تهران: چاپار، چاپ اول.
- یزدانی نوز، هرمز (۱۳۸۸)، «نقش شفافیت در تحقق حکمرانی مطلوب»، دوفصلنامه حقوق اساسی، سال ششم، شماره ۱۱، صص ۷۰-۴۹.
- Anttiroiko, a.v, (2008), "Electronic Government: Concepts, Methodologies, Tools and Applications", *Information Science Reference Publication*.
- Holmes, o.w. (1897), *The Path of Law*, Harward Law Review.
- Human Development Report (2001), *Making New Technology Work for Human Development*, New York: Oxford University Press, available at: www.undp_poyar.org
- Kowalski, b and swanson, J. (2005), "Critical Success Factors in Developing Teleworking Progras", *Benchmarking: An International Journal*, Vol. 12, pp.225-250.
- Leitner, c. (2003), E-Government in Europe: The State of Affairs, Presented at: E-government, 2003 Conference.como, Italy. available at: www.eipa.nl. pp.
- Nilles, J. (1998), "Managing Telework Strategies for Managing the Virtual Workforce", *Wiley*, No. 12, pp.756-790.
- Pathak, R.S (1992), *The Human Right System as Conceptual Framework for Environmental Law in Eiss, Environmental Change and Environmental Law*, United Nation University Press.
- Perez, S, De Luis, C. and Jimenez, M.J. (2004), "Atechnology Acceptance Model of Innovation Adoption: The Case of Teleworking", *European Journal of Innovation Management*, Vol. 7, No. 4, pp.275-295.
- Sexena, k.b.c. (2005), "Towards Excellence in E-Governance", *International Journal of Public Sector Management*, Vol. 18, No.6, pp. 495-512.
- Zhang, j (2005), "Good Governance Through E-Governance? Assessing China's E-Government Strategy", *Journal of E-Government*, Vol. 2, No. 4, pp.24-42.